

ELENA VALIULYTĖ

INSTRUMENTO RAIŠKA DABARTINĖJE
LIETUVIŲ KALBOJE

0.1. Instrumentas yra veiksmažodiniu sakiniu (resp. veiksmažodžiu) aprašomos situacijos vieno dalyvių atliekamas vaidmuo¹. Instrumentas kaip semantinės sakinio (veiksmažodžio) struktūros vienetas yra tos pačios eilės kaip agentas, patientas ir kt. (Sližienė, 1986, 51 – 54). Antra vertus, sakinytis yra skaldomas ir į didesnius semantinius vienetus pagal modelį subjektas-objektas-adverbialinis narys (dėl šių sąvokų apibrėžimo žr. Ambrazas, 1986, 24). Svarbu, kad tarp šių semantinės analizės lygmenų vienetų yra tam tikras atitikimas (pvz., subjektas apima agentą, pacientą, percipientą, beneficentą). Ši klausimą yra ištikinamai išanalizavęs V. Ambrazas ir nurodęs, kada parankiau operuoti vienos eilės sąvokomis, kada kitos (Ambrazas, 1982; 1986, 23 tt.).

0.2. Instrumentas įeina į objekto sąvokos apimtį (šalia patiento, rezultato, beneficento, kontentyvo)². Taigi instrumentas ir objektas yra skirtingų semantinių lygmenų vienetai. Instrumento terminas vartojamas ir tradicinės lingvistikos darbuose aprašant linksnių ir prielinksnių – konkrečiai įnagininko ir prielinksnio *su* – reikšmes.

0.3. Instrumentas referenciniu aspektu yra daiktas, kuriuo naudodamasis veikėjas atlieka aktyvų veiksma, nukreiptą į kitą daiktą (*rašo laišką pieštuku*), į save patį (*prausiasi vandeniui*), ar nekryptingą veiksma (*linguoja galva*).

0.4. Pagrindinė instrumento raiškos priemonė yra įnagininkas – vienas ar su prielinksniu *su*. Instrumento įnagininkas yra detalai aprašytas specialiaame darbe (Rasimavičius, 1963, 239 tt.). Įnagininkas nagrinėjamas žodžių junginių lygmenyje. Aptariama žodžių junginių leksinė-semantinė sudėtis: veiksmažodžiai apibūdinami pagal jų tranzityvumą/intranzityvumą, o daiktavardžiai pagal jų priklausymą tam tikroms semantinėms klasėms (skiriami konkreto daikto reikšmės daiktavardžiai, veikėjo dalį ar organą reiškiantys daiktavardžiai, susisiekimo priemonės žymintys daiktavardžiai). Atsižvelgiant į konkretesnes veiksmažodžio bei daiktavardžio reikšmes, instrumentinis įnagininkas skiriamas į tokias semantines grupes: 1) įnakinio įnagininkas (*skaldo kirviu malkas*), 2) medžiagos įnagininkas (*barsto smėliu*

¹ Pagal valentingumo teoriją veiksmažodžio semantinės struktūros vienetai vadinami įvairiai – semantinėmis rolėmis, semantinėmis funkcijomis, gilumos (semantiniai) linksniais, aktantais (Sližienė, 1986, 44 tt).

² Kai kurie tyrinėtojai instrumentą siūlo išskirti iš objekto (plg. Drukteinis, 1982, 17).

aslą), 3) priemonės įnagininkas (*važiuoja traukiniu*). Be to, įrankio įnagininko dar skiriami du porūšiai: a) tikrojo įrankio įnagininkas (*skaldo kirviu malkas*) ir b) įrankio-objekto (*linguoja galva, barškina puodais*). Pastarąjį įnagininką reikėtų laikyti atskiru semantiniu vienetu. Tikrojo įrankio įnagininkas yra artimesnis medžiagos įnagininkui (o ne objekto-įrankio), plg.: 1) *tėvas kapoja malkas kirviu, sesuo laisto gėles vandeni* ir 2) *senelis linguoja galva, šeiminkė barškina puodais*. Pirmuoju atveju (1) atspindima trinarė situacija, kur instrumentas yra tarpininkas tarp agento (veiksmo atlikėjo) ir patiento (veikiamojo daikto), o antruoju (2) – dvinarė, kur vienas narys yra agentas, o antrasis, išreikštas įnagininku, atitinka veikiamąjį daiktą (plg. Sližienė, 1986, 59). Tai rodo galėjimas tokį įnagininką (su kai kuriais veiksmažodžiais) pakeisti galininku, pvz.: *linguoja galva/galvą, trauko pečiais/pečius, barškina puodais/puodus, žvangina raktais/raktus* (plačiau apie tai žr. Valiulytė, 1987, 31–41; Rasimavičius, 1963, 247–248). Gretinamieji žodžių junginiai skiriasi tam tikrais atspalviais: galininku labiau pabrėžiamas veikiamasis daiktas negu įnagininku, nes pirmasis linksnis (galininkas) yra komunikatyviai „svaresnis“: jis užima antrą vietą (po vardininko) sintaksinėje formų hierarchijoje.

Kitokios leksinės sudėties ir semantinės struktūros yra žodžių junginiai su vadinamuoju priemonės įnagininku. Juos sudaro slinkties veiksmažodžiai su susisieki- mo priemonės (a) arba kinkomuosius gyvulius (b) žyminčiais daiktavardžiais, pvz.: *mokytojas išplaukė laivu* (a), *kaimynas atvažiavo arkliu* (b). Tarp šių junginių yra prasminis skirtumas. Pirmųjų (a) įnagininkas turi instrumento reikšmę su vietos atspalviu. Tai matyti iš šių junginių transformacijų, plg.: *Mokytojas išplaukė laivu* ← *Mokytojas buvo laive. Laivas išplaukė* arba: *Mokytojas išplaukė būdamas laive*. Taigi junginių su įnagininku giluminėje struktūroje, kuri tiesiogiai atitinka aprašomą tikrovės situaciją, yra ir vietos santykis tarp referentų, tik jis formaliai neišreikštas. Todėl ta pati tikrovės situacija kartais gali būti aprašoma ir su vietos reikšmės žodžių formomis, pvz.: *Kieno vežime važiuoji, to giesmę ir verkdamas dainuoji* (apie vietininką instrumento reikšmę žr. 5.).

Slinkties veiksmažodžių junginiais su įnagininku daiktavardžių, žyminčių kinkomuosius gyvulius, tikrovės situacija aprašoma redukuotai, praleidžiant vieną jos referentų – važiavimo priemonę, pvz.: *Kaimynas* (a) *atvažiavo arkliu* (b). Iš patirties žinome, kad su šiuo sakiniu siejama tikrovės situacija yra trinarė: jos referentai – žmogus (a), gyvulys (b), važiavimo priemonė (c). Šios situacijos du referentai (b ir c) gali atlikti instrumento vaidmenį, tačiau išoriškai ta pačia morfologine forma – įnagininko linksniu – paprastai esti reprezentuojamas vienas jų, pvz.: *Kaimynas atvažiavo arkliu/rogėmis*. Dviejų tos pačios reikšmės įnagininko formų buvimas kartu nebūdingas, nors ir įmanomas, plg.: *Kaimynas atvažiavo arkliu rogėmis*. Tačiau šių įnagininkų sintaksiniai ryšiai su veiksmažodžiu nevienodi. Įnagininkas daiktavardžio, reiškiančio važiavimo priemonę (roges) yra glaudžiau susijęs su veiksmažodžiu, o įnagininkas daiktavardžio, reiškiančio gyvulį (arklį) yra atsajesnis, – tai redukuotas sakinytis. Tuo galima įsitikinti iš minėto žodžių junginio transformacijos, plg. *Kaimynas atvažiavo arkliu rogėmis* ← *Kaimynas atvažiavo arkliu kinkytomis rogėmis*.

0.5. Kaip jau buvo minėta, pagrindinė instrumento raiškos priemonė lietuvių literatūrinėje kalboje yra įnagininko linksnis (be prielinksnio). Be to, kaip šio variantas vartojama ir prielinksnio *su* su įnagininku konstrukcija, pvz.:

Su rykšte vaiko neužmuši. SLT 239. *Su adata siuvo.* JabIRR I 664. *Nuėjo [Jonelis] arti smilčių su savo žagrele.* ŠRagSD 44. *Sugaus tave žvejužėliai su šilkiniu tinkleliu.* JV 27.

Tačiau yra konstrukcijų, kurių vienu įnagininku negalima pakeisti, pvz.: *išvijo šunį su pagaliu, skaitau su akiniais, vaikšto su ramentais* ir kt.

Prielinksnio *su* konstrukcija instrumento reikšmė yra plačiai paplitusi tarmėse. Kaip rodo lietuvių kalbos atlaso medžiaga, ši konstrukcija vyrauja šiaurės ir vakarų Lietuvos areale (o rytų ir pietų Lietuvos plote, ypač jo pakraščiu, būdingesnis įnagininkas), pvz.:

Šimonių piliakalnis senais laikais su kepurėm supiltas. Ps (LKŽ XIV 14). *Nuėjo toliau nuo dėdės miškan, nusivilko kailinius ir muša per juos su lazda.* Pšl. *Girnas suka su miliniu.* Mšk (LKŽ XIV 14). *Duok su mietu per sprandą tam gyvatei!* Mžk. *Plauk su laivu į Tilžę.* Rsn (LKŽ XIV 14). *Apsisiausk su balta drobulė.* Pln (LKŽ XIV 14). *Nesiglausk prie rato – su degutu susidirbsi.* Skr (LKŽ XIV 14). *Su arkliais sodinkit bulbes.* Rm (LKŽ₁ I 306). *Jis atvažiuos su ketvertu arklių.* Lkš. *Persikėlė per upę su valtimi.* Šlu. *Su dvi-račiu nuvažiuosiu greičiau negu su arkliais.* Brt.

Raštų kalboje prielinksnio *su* konstrukcija rečiau vartojama negu įnagininkas.

0.6. Nagrinėjant veiksmažodžių valentingumą paaiškėjo, kad instrumento funkciją atliekantys referentai gali būti žymimi ir kitomis raiškos priemonėmis, paprastai prielinksninėmis konstrukcijomis (Sližienė, 1986, 54), pvz.: *sijoja grūdus per sietą, šaudo iš patrankų, susidraskė rankas į agrastus, joja ant žirgo, važiuoja karietoje*. Šios konstrukcijos skiriasi nuo įnagininko konkretesnėmis reikšmėmis, kurios atspindi ir instrumentu naudojimosi būdą, instrumento funkcionavimą. Svarbu pažymėti, kad kai kurios šių konstrukcijų gali būti pakeistos įnagininko linksnium – tipiška instrumento raiškos priemone. Tai patvirtina ir jas turint tą pačią reikšmę.

Šio straipsnio tikslas – aprašyti netipiškas instrumento raiškos priemones, nurodyti jų santykį su įnagininku.

1. Prielinksnių *per ar/ir pro* su galininku konstrukcijos

1.1.0. Yra veiksmažodžių, kurie instrumentui žymėti reikalauja prielinksnio *per ar/ir pro* su galininku konstrukcijų, pvz.: *sijoja miltus per sietą, iškošė pieną per koštuvį, išsunkė tarkuotas bulves per marlę, šukuoja linus per šerinį šepetį, siurbia gėrimą pro/per šiaudelį, žiūri į žvaigždes pro/per teleskopą*. Antra vertus, minėtos prielinksninės konstrukcijos yra labai ribotos leksinės sudėties.

1.1.1. Veiksmažodžiai *sijoti, siausti* (bei jų priešdėliniai vediniai) sudaro junginių su prielinksniu *per* ir daiktavardžiais *rėtis, sietas, sytelis, kretilas*.

Per sietą išsijojau miltus. Btrm. *Kas nori gerą duoną valgyti, turi par rėtį išsijoti miltus.* Kv (LKŽ XI 492). *Par rėtį išsijos pelemų, sudės drabužius i virins porą valandų.* Lk (LKŽ XI 492). *Pelemų per sietą prisijojų.* Mrc (LKŽ XII

540). *Sijos par kretilą pirmiau, ka tus stambiūsius nuimtu, potam vėtys grūdus.* Vrd (LKŽ XII 539).

Miltus išsiaučiau par tankų rėti, tai duona išėjo kaip pyragas. Krp (LKŽ XI 491). *Par sietelį pasiautei miltus, kad ašakikių nebūtų.* Šmk (LKŽ XII 488). *Ka veš į malūną, nusiaus motriškos par rėti.* Gd (LKŽ XII 487).

1.1.2. Raštų kalboje su veiksmažodžiu *sijoti* randame ir prielinksniį *pro*, pvz.:

Dulkė smulkus, tarytum pro rėti persijotas lietus (trš). *Ne taip jau smarkiai, bet sijoja kaip pro sietą visą dieną* (rš).

Mūsų turimi tarmių faktai tokios vartosenos nepatvirtina.

1.1.3. Su veiksmažodžiais *sijoti*, *siausti* vartojamas – tik daug rečiau – ir įnagininkas (su prielinksniu *su*), pvz.:

Tankiu [sietu] miltus sioju, rėčiu – kruopas. Ign (LKŽ XI 492). *Išsioji avižas tankiu sietu, tada išniekoji niekotėlėj.* Vdš (LKŽ XII 531). *Keliais sietais persiojau, iš kur tas vabaliukas.* Mžš (LKŽ XII 531). *Sietu persijosim grūdus.* Rod (LKŽ XII 540). *Seniau kretilais visus grūdus išsiausdavom.* Švnč.

Miltus sijok su sietu, o javus siausk su rėčiu. J. *Jagu smilčių yra, su rėčiu pasiausk grūdus.* J.

Plg. dar: *Lietus sijoja kaip rėčiu.* Pn (LKŽ XII 539).

Pateiktų sakinių įnagininkas yra sinonimiškas prielinksnio *per* konstrukcijoms. Tai rodo ir šias turint instrumento reikšmę. Tačiau jos nuo įnagininko šiek tiek semantiškai skiriasi. Įnagininkas žymi instrumentą apibendrintai, o prielinksnio *per* konstrukcijos perteikia ir jo naudojimo, veikimo būdą: nurodo patiento ėjimą kiaurai įrankį. Tai lemia šių konstrukcijų semantinis ryšys su konkrečia jų – erdvės reikšme, plg.: *Par rėti sietą išbyra ir geri grūdai.* Ktk. *Par sietą pripurkš ant tų ančiukų – sušals.* Jrb (LKŽ XI 531).

1.2.1. Veiksmažodis *košti* (bei jo priešdėliniai vediniai) sudaro junginių su prielinksniu *per* ir daiktavardžiais *koštuvas/koštuvis*, taip pat *sietelis*, *sietas*, *audeklas* ir pan.

Košk pieną par koštuvį. J. *Aš vandenį per koštuvį perkošiu: mūsų šulinės vanduo pribirsta.* Sdk (LKŽ VI 382). *Reikia iškošt avižas par sietą.* Pb (LKŽ XII 531). *Perkošk pieną per skudurėlį.* Krsn (LKŽ VI 381). *Iškošė pieną par drobinę skepetėlę.* Ktk.

1.2.2. Raštų kalboje tokioje pozicijoje randame pavartotą ir prielinksnio *pro* konstrukciją, pvz.:

Paskui kleisteris perkošiamas pro sietą arba marlę ir ataušinamas. NŪE 12. *Mišinys perkošiamas pro sietą.* NŪE 26.

Nors veiksmažodžio *košti* žodyninės definicijos formulė „valyti skystį pro medžiagą ar sietelį nuo nereikalingų priemaišų“ (DŽ₁ 329) orientuoja į prielinksniį *pro*, tačiau mūsų turimi tarmių faktai rodo šioje pozicijoje vartojant prielinksniį *per*. Jį implikuoja ir koreliatyvus šiam priešdėlis *per-*, pvz.: *Išsistovėjęs skystis perkošiamas per filtruojamąjį popierių* (trš).

1.3. Veiksmažodis *sunkti* (bei jo priešdėliniai vediniai), kaip ir *košti*, vartojamas su prielinksnio *per* konstrukcija, kurią sudaro daiktavardžiai *marlė*, *drobė* ar pan., taip pat *sietelis*, *sytelis* (plg. 1.2.), pvz.:

Išsunkiau (tarkuotas) *bulbas par drobinę skepetėlę*. Ktk. *Sutraiškai uogas su puodelio dugnu, paskui parsunkti par sytelį*. Vb (LKŽ XII 582). *Išimtą medų sunkė par sūrmaišį*. Vdš (LKŽ XIV 163).

Analogiškai vartojamas ir veiksmožodis *pertrinti* reikšme „trinant išsunkti“, pvz.:

Svogūnus pertrinti per sietelį. DŽ₁ 556. *Pomidorus per koštuvą pertrinti į padažą* (trš).

1.4. Veiksmožodis *šukuoti* (apie linus) bei jo priešdėliniai vediniai vartojami su prielinksnio *per* konstrukcija, kurios daiktavardis *šepetys*, pvz.:

Linus nušukuojant per retuosius šepėčius, gaunamos pakulos. Krkn (LKŽ IX 211). *Iššukavau linus par šerinį šepetį – blizga kaip šilkas*. Ktk.

Tokioje pozicijoje sakomas ir minėto daiktavardžio įnagininkas, pvz.: *Mediniais ir geležiniais šepėčiais šukuoja linus*. DŽ₁ 808. Tai lemia pagrindinės šio veiksmožodžio leksemos (reikšmės) sintaksinis junglumas, plg.: *Šukuoja plaukus šukomis, šepėčiu*.

1.5. Prie veiksmožodžių *gerti*, *siurbti* instrumento reikšmę turi prielinksnio *pro* konstrukcija, sudaryta su daiktavardžiu, žyminčiu kiauravidurį daiktą – *šiaudelis*, pvz.:

Ji (Marta) siurbė gėrimą pro ploną šiaudelį. VencIGD 146. Lygia greta vartojama ir prielinksnio *per* konstrukcija, pvz.:

Į stiklinėles įdedama ledo, užpilama punšu ir geriama per šiaudelį. ŠPG 166. *Geriama per šiaudelį iš aukštų bokalų*. ŠPG 169. *Visi kokteiliai – saldūs ar stiprūs – geriama iš aukštų bokalų per šiaudelį*. ŠPG 170.

Konstrukcijų *pro šiaudelį* ir *per šiaudelį* santykis normos požiūriu yra toks pat kaip erdvės reikšmės konstrukcijų *eiti pro duris* ir *eiti per duris* (pastaroji yra pirmosios variantas) (žr. 1.6.1.).

1.6. Prielinksnio *pro* konstrukcijos, kurių daiktavardžiai *akiniai*, *žiūronas*, *mikroskopas*, *teleskopas* junginiuose su regėjimo veiksmožodžiais *žiūrėti*, *žvelgti*, *matyti*, *stebėti*, *atrodyti* „būti matomam“ taip pat turi instrumento reikšmę, pvz.:

Laivo kapitonas žiūrėjo pro žiūroną. DŽ₁ 968. *Pro žiūroną ar teleskopą galima pamatyti žvaigždžių šimtus ir tūkstančius kartų daugiau*. LA 137. *Nepaėjo nė mėnuo, kai pro naująjį teleskopą jau buvo galima pažvelgti į žvaigždes*. LA 113. *Vienas senis turėjo tokį žiūroną, pro kurį pamatydavo, ar žiūrimas daiktas turi laimę, ar neturi*. MPs IV 5. *Žmona sukūlė ir visas aprūkytas šukes, pro kurias velionis stebėdavo saulę*. VienIMA 189. *Pro nedidelį teleskopą jie atrodo kaip apskritos balzganos dėmelės*. LA 204.

1.6.1. Tarmėse, o kartais ir raštų kalboje, su tais pačiais veiksmožodžiais vartojama ir prielinksnio *per* konstrukcija, pvz.:

Tokią padvėsusią musę sugavau, o par žiūroną tokia didelė, raiba, snapas ilgas. Jrb. *Per žiūroną labai toli matyti*. Alv. *Per akinius tai matau aiškiai*. Mšk. *Atsigulęs už kalnelio per savo žiūroną gražiai mačiau visą priešų laivyną*. Balč.

Šios konstrukcijos normos požiūriu vertintinos taip pat kaip ir analogiškos erdvės reikšmės konstrukcijos, plg.: *žiūri per langą, išėjo per duris*. Reikia pasakyti,

kad dėl tokių konstrukcijų teiktinumo/neteiktinumo literatūrinei kalbai iki šiol nėra tvirtos ir vieningos nuomonės. Kaip žinia, J. Jablonskis tokias konstrukcijas yra taisęs į *pro* su galininku (Jablonskis, 1957, 670–672). Tačiau rašomojoje kalboje konstrukcijos su *per* tebevartojamos ir toliau šalia prielinksnio *pro* konstrukcijų, pvz.: *pasuko per vartus* CvR I 90, (vėjas) *veržėsi per plyšius* ŽemR III 415, *išskubėjo per duris* KrėvRg 33, *per langą žiūrėjo* VaižgRR I 413, *šnopavo per šnerves* VienR V 114. Tokią prielinksnio *per* vartoseną remia tarmės. Todėl „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (1971, 630) buvo pasiūlyta šias prielinksnio *per* konstrukcijas³ laikyti norminėmis. Tačiau kai kas dėl šios rekomendacijos abejoja (Pupkis, 1980, 153). Naujausiame kalbos normoms skirtame darbe (Paulauskienė, Tarvydaitė, 1986, 108–109) tokios konstrukcijos teikiamos literatūrinei kalbai kaip prielinksnio *pro* konstrukcijų sinonimai.

1.6.2. Daiktavardis *akiniai* prie veiksmožodžio *matyti* vartojamas ir su prielinksniu *su*, pvz.: *Su akiniais gerai matau*. Ktk (bet nesakomas vienas įnagininkas, plg. **Akiniais gerai matau*).

Su bendresnės reikšmės veiksmožodžiu *stebėti* vartojamas nurodytų daiktavardžių įnagininkas, kuris yra prielinksnio *pro* konstrukcijos sinonimas, plg.:

Jie jau buvo pradėję stebėti žvaigždes nedideliais savo teleskopais. LA 109 – *Jas sunku, o kartais ir visai neįmanoma stebėti net pro didžiausius teleskopus, stovinčius Žemės paviršiuje*. LA 205.

2. Prielinksnio iš su kilmininku konstrukcija

2.1. Prielinksnio *iš* konstrukcija yra reiškiamas šaudymo veiksmožodžių reikalaujamas instrumentas. Antra vertus, instrumento reikšmės prielinksnio *iš* konstrukcijos yra labai ribotos leksinės sudėties: jos sudaromos su daiktavardžiais, žyminčiais šaudymo priemones – ginklus, pvz.: *šautuvas, automatas, pistoletas, kulksvaidis, patranka, pabūklas*, taip pat *lankas*.

Šaudo iš patrankų. DŽ₁ 532. *Kalbėjo juos užus pas Jarmalą, du veršius suėdus, šaudžius iš brauningų į vištą*. CvR V 125. *O ir nušovė mūsų broliužėlį iš pirmosios kulkužės, iš margų muškietėlių*. JD 1119. *Pamėginau ir ganydamas iš lanko šaudyti*. MašAMB 63. *Jie (paukščiai) su paniekinimu žiūrėjo į tuos dvikojus padarus, nors tie kartais iš šautuvų papyškindavo juos*. Balt.

Šios konstrukcijos turi semantinį ryšį su erdvės reikšmės konstrukcijomis. Jos implikuoja slenkantį iš įrankio vidaus referentą (šio buvimą pirmojo viduje). Tai atsispindi ir veiksmožodžio *šauti* semantinėje struktūroje, plg. jo apibrėžimą: „pa-leisti kulką iš šaunamojo ginklo“ (DŽ₁ 807).

Antra vertus, veiksmoždžiais *šauti, šaudyti* aprašomos tikrovės situacijos du referentai gali būti suvokiami kaip instrumentas ir abu išoriškai reprezentuojami

³ Reikia pasakyti, kad čia turimos omenyje konstrukcijos, sudarytos su daiktavardžiais, žyminčiais kiauymes ar sudėtinius daiktus (*tvora, grotos, tinklas*). Gramatikoje jos pateiktos kartu su konstrukcijomis, kurių daiktavardis žymi vientisą daiktą, pvz.: *Per tris sienas peršovė*. Rs. Į tai yra atkreipęs dėmesį J. Kilius (Kilius, 1973, 27–30). Dėl šių konstrukcijų normiškumo klausimo nekyla. Tačiau pasitaiko atvejų, kada prielinksnio *per* pozicijoje pavartojamas ir prielinksnis *pro*, pvz.: *Jo platūs pečiai pakyla, pro švarką išsišauna aštrūs mentikauliai*. BubnDŽ 52.

skirtingomis žodžių formomis, pvz.: *Medžiotojas šaudė iš šautuvo šratais*. Čia turime išskaidytos raiškos – sudėtinį instrumentą: prielinksnio iš konstrukcija turi įrankio reikšmę, o įnagininkas – medžiagos, plg. 0.4. 2). Tačiau ir įrankis gali būti reiškiamas įnagininku (su prielinksniu *su*), kuris yra sinonimiškas prielinksnio iš konstrukcijai, pvz.:

Jie buvo apšaudomi kulkosvaidžiais, apmėtomi granatomis (tsp). Šaudu su šautuvu. Prk.

2.2. Nurodytos leksinės sudėties prielinksnio iš konstrukcijos vartojamos ir su šaudymo reikšmę turinčiais žodžių junginiais *paleisti, atidengti ugnį*, pvz.: *Naktį ugnį paleido iš brauninko ans. Dr* (LKŽ VII 282). *Atidengė ugnį iš artilerijos.*

2.3. Daiktavardis *svaidyklė* „prietaisas akmenims svaidyti“, jo sinonimai *laidyklė (laidynė), mėtyklė, svilksnė (svilksna)* vartojami su prielinksniu iš ir mėtymo, svaidymo veiksmažodžiais (*mėtyti/mesti, svaidyti/sviesti, laidyti/paleisti*), pvz.:

Vaikai mėto akmenis iš svaidyklės. Mšk (LKŽ XIV 256). *Vienas, labiau išdykęs, paleido jam akmenį iš laidyklės.* LKŽ VII 16. *Iš mėtyklės toli numeta.* DŽ₁ 397. *Tiemet metė iš svilksnės akmenį.* Stan.

Su tais pačiais veiksmažodžiais vartojama ir konstrukcija *iš rankos*, pvz.:

Aš iš rankos toliau nuleidžiu, negu Jonas iš laidynės. Jz (LKŽ VII 16). *Iš svaidyklės dukart tiek numesiu kaip iš rankos.* On (LKŽ XIV 256).

2.4. Instrumento reikšmės galima laikyti ir prielinksnio iš konstrukcijas su indus žyminčiais daiktavardžiais, jungiamas prie veiksmažodžio *gerti* (plg. 1.5.), pvz.: *Ger iš tauragių.* Dauk (LKŽ IV 156). *Atsigėrė limonado iš butelio.* Šiomis konstrukcijomis nurodomas daiktas, kuriuo naudojantis atliekamas veiksmas. Tačiau konstrukcijos, sudarytos su vietos reikšmės daiktavardžiais ir pavartotos su tuo pačiu veiksmažodžiu *gerti*, turi gryną erdvės reikšmę, pvz.: *Du balandžiai gėrė, balandukai gėrė iš giliausio ežerėlio.* LB 26.

2.5. Tarmėse, ypač žemaičių, yra ir kitokios leksinės sudėties prielinksnio iš instrumento reikšmės konstrukcijų, pvz.:

Pylė iš bizūnų kazokai. Grd. *Tylėk – gausi iš pagalio.* Trš. *Duok kiau-
lei iš mieto, ir įvarysi į laidarą.* Tv (LKŽ IV 158). *Kad rėšiu iš peilio, tai žinosi!*
Krp (LKŽ IV 158). *Jaunas senam duoda į kulnis iš dalgio (šieną pjaunant).* Vg
(LKŽ IV 158). *Piemenys (pasileidę) žmogų sveikina iš akmenio.* Lk (LKŽ IV 158).
Moka iš kirvio iškirsti (su kirviu padaryti). Kp (LKŽ IV 158). *Šerk iš rankos,
tai ir įlįs (smarkiai duok, paties plaktuko kritimo neužtenka).* Kp (LKŽ IV 158).
(Daugiau pavyzdžių žr. DūnŽ 108.)

Kaip matome, šios konstrukcijos vartojamos aprašant smogimo (ar analogiškas) situacijas.

3. Prielinksnio į su galininku konstrukcija

3.1. Prielinksnio į konstrukcija junginiuose su tam tikrais veiksmažodžiais taip pat gali turėti instrumento reikšmę (plg. Sližienė, 1986, 54, 83). Tai patvirtina galėjimas jas pakeisti tipiška instrumento raiškos priemone – įnagininku, pvz.: *Senutė nusišluostė rankas į prijuostę/prijuoste; Mokinyš nusivalė batus į žolę/žole;*

Vaikas susižeidė pirštą į stiklą/stiklu. Tarp gretinamų junginių yra prasminis skirtumas, atspindintis realios situacijos kiek kitokius referentų santykius. Prielinksnio *į* konstrukcija žymimas daiktas, kurio padėtis nesikeičia veiksmo metu, o įnagininkas rodo laisvai manipuliuojamą daiktą (plg. rusų k. Апресян, 1974, 140). Tai aiškiau matyti iš šių junginių parafrazių, plg. 1) *nusišluostė rankas į prijuostę* ← *nusausino rankas braukydama jas į prijuostę* ir 2) *nusišluostė rankas prijuoste* ← *nusausino rankas paėmusi į jas prijuostę*. Taigi prielinksnio *į* konstrukcija ir įnagininkas rodo skirtingai naudojamą įrankį. Junginiais su įnagininku akcentuojama instrumento orientacija į pacientą (*šluosto rankas prijuoste: prijuostė* → *rankos*) o junginiais su prielinksnio *į* konstrukcija – atvirkščiai, paciento orientacija į instrumentą (*šluosto rankas į prijuostę: rankos* → *prijuostė*). Pastaruoju atveju išreiškiamas lyg grįžtamasis poveikis tarp referentų: pacientas (rankos) veikia instrumentą (prijuostę) ir kartu pats patiria poveikį (rankos braukomos į prijuostę ir dėlto darosi sausas, plg. veiksmažodžio *šluostyti* apibrėžimą: „drėgmę šalinti braukant, sausinti“).

3.2. Daugiau yra prielinksnio *į* konstrukcijų, kurių negalima pakeisti įnagininku, pvz.:

Susitrenkė galvą in durų staktą Ktk. *Išsibaltinau rankovę in sieną* – *neseniai dażyta.* Ktk. *Aš į kietą uolą sumušiau žibintą.* Myk-Put. *Iškrito uodas iš ažuolėlio, parsimušė galvelę į ažuolėlio šakelę.* Krč (LKŽ VIII 472). *Į erškėčius nusibraižiau rankas.* J. *Atamušė dalgę in akmenį.* Ktk.

Kaip matome, nurodytų prielinksnio *į* konstrukcijų daiktavardžiai paprastai žymi imobilius daiktus (*stakta, siena, uola, slenkstis*), kuriais negalima manipuliuoti. Veiksmažodžiai žymi rezultacinius veiksmus. Šie veiksmai paprastai yra kitų veiksmų rezultatas, plg. *išsibaltino prisilietęs prie sienos, sumušė trenkdamas į uolą, parsimušė galvelę krisdamas iš ažuolo*.

3.3. Instrumento reikšmės laikytina ir prielinksnio *į* konstrukcija sakinyje: *Pamiškėj pūtė į ragą ir garsais reikalavo nuleisti tiltus.* VienR IV 163.

4. Prielinksnio *ant* su kilmininku konstrukcija

4.1.0. Instrumento reikšmę turi dvejopos prielinksnio *ant* konstrukcijos, plg.: *joja ant žirgo, plaukia ant skiedros, atnešė ant kupros* ir *pasirėmė ant alkūnių, atsiklaupė ant kelių*. Vienos jų žymi susisiekiimo, per(si)kėlimo erdvėje priemonę, kitos – subjekto padėties (pozos) pakeitimo priemonę (ar būdą). Šios (t. y. instrumento reikšmės) konstrukcijos turi semantinę ryšį su pagrindine prielinksnio *ant* konstrukcijų – erdvės reikšme „būti ko viršuje, liestis su ko paviršiumi“, plg.: *joja ant žirgo* ir *sėdi ant žirgo* (pastarojo junginio reikšmė yra įtraukta į pirmojo, antra vertus, šį galima laikyti redukuotu).

4.1.1. Prielinksnio *ant* konstrukcijos, žyminčios susisiekiimo priemonę, yra nevienodos.

Aiškia instrumento reikšmę turi su veiksmažodžiu *joti* (bei jo kontekstiniais sinonimais) vartojamos prielinksnio *ant* konstrukcijos, kurių daiktavardis žymi gyvulį (paprastai arklių), pvz.:

Gali joti an šito arklio – jis jau prajodytas. Ig (LKŽ IV 351). Ir atjojo bernelis ant juodbėro žirgelio. Klvd 24. Praskrido raitelis ant žirgo, ir dalgis sutemoj sužvango. Myk-PutR X 213. Atalėkė in širmojo kaip švidras. Ktk.

Ši konstrukcija yra pakeičiama įnagininku, pvz.: *Ant arklio (arkliu Pnd) jojo, arklio ieškojo*. Rs. *Ne savo žirgeliu pas mane jojai*. JV 10.

Tačiau jojimo priemone einantis negyvas daiktas reiškiamas tik prielinksnio *ant* konstrukcija, ir jos pakeisti įnagininku negalima.

Girtas ir ant lazdos pajoja. Mlt (LKŽ IV 360). *Matom – ragana skrenda ant šluotos*. SNērR I 210. *Ant šakos raitas išjojo*. Sim (LKŽ IV 359). *Ant šluotos mačiau atvažiuo*. Kv.

Yra frazeologizuotų veiksmažodžio *joti*, taip pat *jodyti, jodinėti* junginių su prielinksnio *ant* konstrukcija (ir įnagininku), pvz.: *ant sprando (sprandu) joti, jodyti, jodinėti* „išnaudoti, skriausti, kankinti“ (LKŽ IV 348, 350, 359), *ant kaklo joti, jodyti, jodinėti* „t. p.“.

4.1.2. Sinkretišką vietos – instrumento reikšmę turi tam tikros leksinės sudėties prielinksnio *ant* konstrukcijos junginiuose su slinkties veiksmažodžiais, pvz.: *skraido ant stebuklingo kilimo, veža mašinas ant platformų, plaukia ant lentos*. Šie junginiai sudaryti sintaksinės redukcijos būdu, išleidžiant buvimo veiksmažodį, plg.: *skraido ant kilimo* ← *skraido būdamas ant kilimo*. Prielinksnio *ant* konstrukcija išlaiko savo vietos (buvimo daikto paviršiuje) reikšmę, o slinkties veiksmažodis suteikia jai kitą – instrumento funkciją. Tokių junginių susidarymą labiau riboja daiktavardžio leksinė reikšmė, pvz.:

Kiti, netekę arklių, varėsi pavandeniu ant pasidirbtų plaustų. VienR IV 192. *Jis plaukė ant skiedros*. KatMAR 332. *Kas čia naudos ant ledų praplaukdavo!* Vlkš (LKŽ X 103). *Po karo žmonės važiuodavo in vagonų*. Ktk. *Televizoriai keliavo ant automobilių stogų, vežimėlių, rogučių ir netgi ant pečių*. KT 1989 Nr. 30.

Šiems junginiams atskirais atvejais gali būti sinonimiškas įnagininkas, pvz.: *Kartą linksmi broliai sieliais į mylimą plaukė*. CvR₁ I 44.

Aprašant per(s)ikėlimo situaciją (per upę, ežerą ar pan.) daiktavardžiai *keltas, plaustas* taip pat vartojami įnagininku (su prielinksniu *su*), pvz.:

Anksčiau per Nerį ties Žirmūnais keldavomės keltu (lk). *Lankupių kaimas netur pervažo, jie su plaustu per upę persikelia*. Rg.

4.1.3. Panašios reikšmės yra prielinksnio *ant* konstrukcijos, kurių daiktavardis žymi kūno dalis, junginiuose su veiksmažodžiais, reiškiančiais daikto vietos pakeitimą, pvz.:

Ryt poryt polaidžia užstos, pažliugs keliai, tai ant kupros gal žabarus tempiau? BaltPV I 44. *Žmogus nešė ant pečių nušautą stirną*. VienR IV 92. *Gintarėlį tau nešu ant delno*. SNēr. [Paukšteliai] *ant sparnų parneša iš ten visokių gėlelių sėklų*. KrėvAP 52. *Taurus nulenkė žemyn galvą ir puolė, norėdamas ją su arkliu pakelti ant ragų*. VienR IV 61. *Motina paėmė kūdikį ant rankų* (lk).

Šios konstrukcijos taip pat turi ir vietos reikšmės atspalvį – rodo patiento sąlytį su instrumentu, plg. *tempia žabarus ant kupros* ← *tempia žabarus užsidėjęs juos ant kupros*.

4.2. Nuo erdvės reikšmės labiau yra nutolusios prielinksnio *ant* konstrukcijos, kurių daiktavardis žymi kūno dalis, junginiuose su veiksmažodžiais, reiškiančiais subjekto padėties ar vietos pakeitimą. Tokios konstrukcijos taip pat laikytinos instrumento reikšmės. Kai kurias jų galima pakeisti įnagininku, pvz.:

Mergina pasirėmė ant alkūnės (/alkūne) ir *ėmė apžiūrinėti Viktoro veidą*. RimKKK 62. *Da buvo tamsu, ale jis paslydo, pasirėmė an rankos* (/ranka). BsP IV 33. *Turiu kojas, bet vaikštau, ant galvos* (/galva). Ms 12. *Mergina stypčiojo ant pirštų galelių*. RimKKK 63. *Rankom įsirėmė į šonus ir pasisuko ant užkulnio*. VenclGD 21. *Klupo žirgas ant kojelių...* KrėvP 58. *Parpuolė ponas ant kelių prieš piemenėlį, prašo, kad jo nedraskytų*. SŽ 241. *Atrodė, kad karvė ramiai klaupiasi ant priekinių kojų atsigulti*. RinkKK 133.

Plg.: *Išliaužia žmonės galais pirštų* (/ant galų pirštų). SNėR I 203.

Tačiau prie instrumento reikšmės neskiriamos analogiškos konstrukcijos su būsenos veiksmažodžiais, pvz.: *rymo ant rankų, stovi ant vienos kojos, klūpo ant kelių, guli ant šono*. Tai kontentyvo reikšmė.

5. Vietininkas

5.1. Susisiekimo priemonės žymintys daiktavardžiai su slinkties veiksmažodžiais, be įprasto įnagininko, retkarčiais vartojami ir vietininku⁴, kuris šiuo atveju turi sinkretišką vietos – instrumento reikšmę, pvz.:

Autobuse/Autobusu važiavo keli studentai. Lėktuve/Lėktuvu skrido apie šimtą keleivių. Visi tam pačiam vežime važiuojam (visi vienodoj padėty esame). Trgn. *Važiuoja pro šalį keliu ponas didelį karietoj, užkinkytoj šešetu arklių*. BsP II 205. *Atvežė eglučių sunkvežimį*.

Junginiais su vietininku labiau akcentuojama subjekto (ar objekto) buvimo vieta slinkties metu, o su įnagininku – pati slinkties.

5.2. Tokią pačią reikšmę turi ir daiktavardžių, žyminčių indus, vietininkas junginiuose su perkėlimo erdvėje veiksmažodžiais (paprastai *vežti, nešti*), pvz.:

Atvežė smėlio dėžėje. Ekspedicijoje vandenį vežioja statinėse. Eina pamažu, lyg sietė vandenį neša. KrėvP (Skdt). *Atnešė uogų krepšelyje*.

Ir šiuo atveju vietininkas yra pavartotas netipiškoje aplinkoje, todėl ir įgyja papildomą reikšmę (instrumento šalia vietos).

Analogiškos tikrovės situacijos aprašomos ir su prielinksniu *su* konstrukcija, pvz.:

Su rėčiu vandens neatneši. PPr 232. *Su užėktu nešdavo karvėm gert*. Ktk. *Atneša su puodu kruopų šiltų*. Bb. *Šeimninė nešė miltus iš klėties su gelda*. SV 14. *Atvežė vandens su statine*.

Baigiamosios pastabos

1. Tipiška instrumento raiškos priemonė yra įnagininkas (su prielinksniu *su* – rečiau).

⁴ Vietininko tipiška vartojimo aplinka yra neslinkties veiksmažodžiai – būsenos, konkretaus veiksmo ar pan. (žr. ГЛЯ 463).

2. Tačiau priklausomai nuo atskirų veiksmažodžių leksinės reikšmės ir instrumento funkciją atliekančio referento pobūdžio tam pačiam reikalui yra vartojamos ir kitos žodžių formos.

3. Instrumento reikšmę su tam tikrais veiksmažodžiais turi:

a) prielinksnių *per* ir/ar *pro* konstrukcijos (*sijoja per sietą, iškošė per koštuvį, išsunkė per marlę, nušukavo linus per retuosius šepėčius, geria vandenį pro/per šiaudelį, žiūri pro/per teleskopą*);

b) prielinksnio *iš* konstrukcija (*iššovė iš šautuvo, paleido strėlę iš lanko, pyškina iš kulkosvaidžių*);

c) prielinksnio *į* konstrukcija (*nusivalė batus į žolę, išsibaltino rankovę į sieną, susidraskė rankas į agrastus*);

d) prielinksnio *ant* konstrukcijos (*joja ant žirgo, plaukia ant lentos, atnešė ant kupros, pasirėmė ant alkūnių, atsiklaupė ant kelių*);

e) vietininkas (*važiuoja karietoje, atvežė sunkvežimyje, atnešė uogų pintinėje*).

4. Kai kurios minėtų konstrukcijų ar formų gali būti pakeičiamos įnagininku, plg.: *sijoja per sietą/sietu, šukuoja linus per šepėčius/šepėčiais, stebi dangų pro teleskopus/teleskopais, šaudo iš kulkosvaidžių/kulkosvaidžiais, šluosto rankas į rankšluostį/rankšluosčiu, joja ant žirgo/žirgu, pakėlė ežį ant šakių/šakėmis, važiuoja vežime/vežimu*. Galėjimas pakeisti minėtas konstrukcijas tipiška instrumento raiškos forma rodo ir šias turint instrumento reikšmę.

5. Netipiškos instrumento raiškos formos skiriasi nuo įnagininko konkretesne reikšme, – tai lemia jų semantinis ryšys su erdvės reikšme.

PAPILDOMI SUTRUMPINIMAI

- BubnŽDŽ – Bubnys V. Alkana žemė. Po vasaros dangum. Nesėtų rugių žydėjimas. V., 1977.
LA – Lietuvos astronomija / Sudarytoja Z. Sviderskienė. V., 1984.
DūnŽ – V. Vitkauskas. Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas. V., 1976.
KT – Komjaunimo tiesa (laikraštis).
NŪE – Namų ūkio enciklopedija. V., 1987.
SV – Sužeistas vėjas: Lietuvių liaudies mitologinės sakmės / Sudarė N. Vėlius. V., 1987.
SŽ – Stebuklingas žodis: Lietuvių liaudies pasakos. K., 1985.
ŠPG – B. Purvinienė. Šalti patiekalai ir gėrimai. V., 1966.

Kiti sutrumpinimai kaip akademinėje „Lietuvių kalbos gramatikoje“.

LITERATŪRA

- Ambrasas V. Dėl sintaksinių ir semantinių terminų santykio // Sintaksės ir semantikos klausimai. Šiauliai, 1982. P. 6–7.
Ambrasas V. Lietuvių kalbos sakinio sintaksinės ir semantinės struktūros vienetai // Lietuvių kalbos sintaksės tyrinėjimai. V., 1986. P. 4–44.
Drukteinis A. Objekto sąvoka ir kai kurie požymiai // Kalbotyra. 1982. T. 33(1). P. 15–20.
Jablonskis J. Rinktiniai raštai / Redagavo J. Palionis. V., 1957. T. 1.
Kilius J. Dėl prielinksnių *pro* ir *per* // Mūsų kalba. 1973. Nr. 4. P. 27–31.
Kilius J. Dėl vietos reikšmių sistemingumo // Mūsų kalba. 1973. Nr. 5. P. 35–40.
Lietuvių kalbos gramatika. V., 1971. T. 2.
Paulauskienė A., Tarvydaitė D. Gramatikos normos ir dabartinė vartoseną. K., 1986.
Pupkis A. Kalbos kultūros pagrindai. V., 1980.

Rasimavičius A. Dėl instrumentinio įnagininko vartojimo // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija. 1963. T. 1(14). P. 239–256.

Šližienė N. Lietuvių kalbos veiksmožodžių valentingumas ir sintaksinė klasifikacija // Lietuvių kalbos sintaksės tyrinėjimai. V., 1986. P. 45–96.

Valiulytė E. Iš galininko ir įnagininko sinonimikos (*linguoti galvą / galva*) // Kalbos kultūra. 1987. Šas. 52. P. 31–41.

Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. М., 1974.

ГЛЯ — Грамматика литовского языка. Вильнюс, 1985.

Э. ВАЛЮЛИТЕ

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ИНСТРУМЕНТА В СОВРЕМЕННОМ ЛИТОВСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В литовском языке для выражения инструмента действия, кроме обычной формы — творительного падежа (с предлогом *su* „с“ — реже), употребляются и иные словоформы.

В зависимости от лексической семантики определенных глаголов инструментальное значение имеют некоторые предложные конструкции, а именно:

1) *per* „через“ + вин. п.: *gerti skystį pro/per šiaudelį* „пить жидкость через соломку“, *košti pieną per koštuvą* „цедить молоко через сепаратор“; *pro/per* „сквозь“ + вин. п. *sijoti grūdus per sietą* „просеивать зерно сквозь сито“, *žiūrėti pro/per žiūronus* „смотреть в (букв. сквозь) бинокль“; 2) *iš* „из“ + род. п.: *šaudyti iš šautuvo* „стрелять из ружья“, *gerti iš butelio* „пить из бутылки“; 3) *į* „в, о“ + вин. п. *šluostyti rankas į prijuostę* „вытирать руки о передник“, *susižeisti pirštą į stiklą* „поранить палец о стекло“, *išsibaltinti rankovę į sieną* „выпачкать рукав о белую стену“; 4) *ant* „на“ + род. п.: *joti ant arklio* „ехать верхом на коне“, *plaukti ant lentos* „плыть на доске“, *nešti ant nugaros* „нести на спине“, *atsiremti ant rankų* „облокотиться на руки“; 5) местный п.: *važiuoti traukinį* „ехать в поезде“, *atnešti pintinėje uogų* „принести в корзинке ягод“.

Некоторые из упомянутых конструкций чередуются с творительным падежом, напр.: *sijoti grūdus per sietą / sietu*, *stebėti žvaigždes pro teleskopą / teleskopu*, *šaudyti iš šautuvo / šautuvu*, *nusišluostyti rankas į prijuostę / prijuoste*, *joti ant arklio / arkliu*, *atsiremti ant rankų / rankomis*, *važiuoti traukinį / traukiniu* (чаще).

Нетипичные формы выражения инструмента отличаются от творительного падежа большей конкретностью своего значения, что обусловлено семантической их связью с конкретным — пространственным значением.